

Özgün Makale

İkinci Meşrutiyet Döneminin Başlarında Osmanlı Sarayında Padişah Huzurunda Bir Eğitim Faaliyeti: Huzur Dersleri*¹

An Educational Activity in the Presence of the Sultan in the Ottoman Palace at the Beginning of the Second Constitutional Era: Huzur Lectures

Arzu ATMACA²

Öz

Osmanlı Devleti'nin yaklaşık iki yüz yıllık bir geleneği olan huzur dersleri, resmi olarak 1759'da başlamış ve 1924 yılına kadar devam etmiştir. Önemli bir kültürel faaliyet olan bu dersler, Ramazan ayında sarayda padişahın huzurunda dönemin meşhur bilginleri tarafından sekiz oturum şeklinde Kâdı Beyzâvî tefsirinin münazaralı biçimde müzakeresiyle gerçekleşmiştir. Bu derslerin muhtevası tahlil edildiğinde ve derslere ilişkin daha kapsamlı düşünüldüğünde bu derslerde sadece tefsir konularına veya dinî içerikli mevzulara değil aynı zamanda Osmanlı siyasal ve toplumsal meselelerine de temas edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim dersleri icra eden âlimler, ilgili Kur'an âyetleri ve hadisler ışığında derslerde, yeri geldiği ölçüde devlet ve toplum yapısı ile ilgili efkâr ve nazariyatlarını belirtip, dönemlerinin siyasî ve sosyal sorunlarına değinmişlerdir. Bu anlamda bu çalışmada huzur derslerinin kapsamı ve sistematığı ile ilgili kısa bir bilgi verilmesinin ardından söz konusu dönemde bu derslerde ne gibi konulara değinildiği ve bunların toplumsal ve siyasal açıdan tahlilini içeren genel bir bakış çizilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Huzur Dersleri, ramazan, tefsir, osmanlı.

Abstract

The Huzur lectures (the lessons held in the presence of Sultan) which are a tradition lasting 200 years in Ottoman State, started officially in 1759 and lasted until 1924. These lessons that are a crucial cultural activity were given by famous scholars in eight-session of in the presence of Sultan and in form of discussion, of Kâdı Beyzâvî's exegesis in Ramadan month. When the content of these lessons is analyzed and when the lessons are considered more comprehensively, it is

* Makale başvuru tarihi: 10.03.2021. Makale kabul tarihi: 05.05.2021.

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Arzu TERZİ danışmanlığında yürütülen "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)" başlıklı yüksek lisans tezinin belli bir oranda kısaltılmış bir versiyonudur.

² Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, email: arz.atmaca@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-9726-6942.



understood that these lessons were not just put emphasis on exegesis matters and religious questions but also Ottoman political and social issues. As a matter of fact, the scholars who conducted the lessons, in the light of Quranic verses and Hadith, stated their ideas and thoughts about the state and social structure, and touched on the political and social problems of their time. In this sense, in this study, after giving a brief information about the scope and systematics of the huzur lectures, it will be tried to draw a general view, including what the subjects were mentioned in these lectures in the said period and their social and political analysis.

Keywords: Huzur Lectures, ramadan, exegesis, ottoman.

Giriş

Cumhuriyet tarihimiz açısından son derece mühim olan 1908'de başlayan II. Meşrutiyet dönemi her yönüyle ilginç bir özellik göstermektedir. Bilhassa siyasal ve düşünsel hayatta canlılık gösteren söz konusu period, iç ve dış olayların birbirini takip ettiği Osmanlı Devleti'nin dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı önemli bir dönemi teşkil etmektedir. Bölgesel ve küresel çapta birbirini takip eden büyük savaşlar, içte gayrimüslimlerin isyanları ve baskıları, dışta ise Avrupa'nın müdahalesi, kontrolü altında oluş, bunların neticesinde de siyasî ve fikrî anlaşmazlıkların çokça görüldüğü bu dönemde, devletin içinde bulunduğu bu iç ve dış koşullar, tabiatıyla devleti derin bir buhran içerisine sokmuştur. Büyükten küçüğe koca bir imparatorluğun batışına şahit olunan böylesi bir süreçte, sarayda padişahın huzurunda gerçekleşen bu derslerde hangi konuların işlendiği ve ne gibi hususlara temas edildiği, Osmanlı ilmiye sınıfının ve haliyle yüksek bürokrasisinin zihniyetine, düşünce kalıplarına ve geleceğe dair ümitlerine ışık tutar. Zira burada icra edilen merasimin dinî boyutu bir tarafa, yapılan derslerin ele aldığı Kur'an ayetleriyle içerisinde bulunan toplumun siyasî ve sosyal durumu arasında kurulan irtibat her yönüyle ilginç bir özellikler gösterir.

Ramazan ayı boyunca sekiz oturum şeklinde devrin ileri gelen uleması tarafından sarayda padişah huzurunda Kur'an âyetlerinin tefsiri şeklinde müzakeresiyle gerçekleşen bu derslerin içeriği tahlil edildiğinde ve dersler ile ilgili daha geniş düşünüldüğünde derslerin yalnızca bir tefsir dersi olmamakla beraber, aynı zamanda kendi dönemlerinin siyasî ve sosyal meselelerine ayna oldukları da bir gerçektir. Diğer bir ifadeyle bu dersler, yapıldığı dönemin siyasal ve toplumsal meselelerini takip edebilme imkânını bize sunmaktadır. Zira bu dersleri yapan âlimler, Kur'an ayetleri ve hadisler ışığında derslerde, devlet ve toplum yapısı ile ilgili fikir ve düşüncelerini belirtip, derslerde dönemlerinin siyasal ve sosyal meselelerine göndermeler yapmışlardır. Onlar devlet içerisinde ve toplumda görülen bunalımları ve aksaklıkları kendilerine göre tespit ve bunların sebeplerini tahlil edip, giderilme çareleri üzerine söz konusu derslerde çeşitli fikir ve tavsiyeler öne sürmüşlerdir. Bu noktada dönemin mevcut siyasî ve sosyal atmosferinin huzur derslerine ne şekilde yansıdığı suali akla gelmektedir. Bu anlamda bu çalışmada huzur derslerinin işleyişine dair genel bir bilgi verilmesinin ardından söz konusu dönemde derslerde ne gibi hususlara değinildiği ve bunların toplumsal ve siyasal açıdan tahlilini ihtiva eden genel bir bakış çizilmeye çalışılacaktır.

Huzur Dersleri Hakkında Genel Bilgi

Huzur dersleri, resmi olarak 1759'dan 1924 yılına kadar devam eden, Ramazan ayında sarayda padişahın huzurunda mukarrir³ olarak adlandırılan dönemin meşhur bilginleri tarafından Kadı Beyzavî tefsirinin münazaralı biçimde müzakeresiyle gerçekleşen derslerdir (Zilfi, 1993, s. 186).

³ Dersi anlatan ve dersin gidişatını belirleyen müderrise denir. Her derste bir mukarrir bulunmaktadır.



Ramazan ayı boyunca sekiz oturum şeklinde icra edilen bu derslerin iştirakçileri; başta padişah olmak üzere, dersin takririnden sorumlu olan mukarrir, mukarrire soru sormakla mükellef ve müzakereci konumunda olan muhataplar⁴ ve buna ek olarak dinleyici statüsünde bulunan, padişahın en yakını şehzadeler, bunun yanı sıra sadrazamlar, şeyhülislam gibi ileri gelen devlet adamlarından, mabeyn erkânı memurlarından, diğer önemli devlet ricalinden müteşekkildir (*İkdam*, nr: 3742, s. 2; *Tanin*, nr: 2723, s. 3; *Sabah*, nr: 9926 s. 2). Tüm bunlara ek olarak zaman zaman huzur derslerini kafes arkasında Harem-i Hümayûn'daki kadınlar da dinlemişlerdir (Ünüvar, 1964, s. 52; Simavi, 2007, s. 98; Mardin, 1951, s. 214).

Huzur derslerinin tedris edileceği mekân, padişah tarafından belirlenir, şeyhülislam kanalıyla ilgililere bildirilir ve dersler orada yapılırdı. Huzur dersleri için sabit bir mekân yoktu. Farklı dönemlerde, derslerin icra edildiği mekânlar da değişebilmekteydi. Bazı dönemlerde Hünkâr Sofası'nda (Ortaylı, 2008, s. 181), yaza denk gelen bazı Ramazan aylarında Sofa-i Hümayûn'da derslerin tefsiri yapılmıştı (Ortaylı, 2008, s. 125). Sultan I. Abdülhamid döneminde bazı dersler, Sofa Köşkü-Merdivenbaşı Kasrı ismiyle de anılan Mustafa Paşa Köşkü'nde icra edilmişti (Ortaylı, 2008, s. 138). Ayrıca kışa denk gelen bazı Ramazan aylarında Revan Köşkü'nde de dersler tedris edilmişti (Ortaylı, 2008, s. 128). Sultan Abdülaziz döneminde bazı dersler, Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda yapılmıştı (İpşirli, 2000, s. 326). II. Abdülhamid döneminde yapılan huzur derslerinin bazıları, Yıldız Sarayı Çit Kasrı'nda gerçekleşmişti⁵. II. Meşrutiyet döneminde ise huzur derslerinin icra mekânı olarak Dolmabahçe Sarayı tercih edilmişti (Uzunçarşılı, 2014, s. 226; Kara, 2013, s. 98; İpşirli, 2006, s. 23, İpşirli, 2000, s. 326, Akyüz, 2010, s. 104, İpşirli, 1998, s. 443). Ek olarak dönemin gazetelerindeki bilgiler ışığında bu dönemde derslerin icrası için Yıldız Sarayı'nın da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela Sultan Reşad döneminde dersler, Dolmabahçe Sarayı ve Yıldız Sarayı'nda yapılmıştı⁶. Sultan Vahideddin döneminde ise dersler, Yıldız Sarayı'nda tefsir edilmişti⁷. Bunlara ek olarak Halife Abdülmecid döneminde ise dersler, Dolmabahçe Sarayı'nda takrir edilmişti (*İkdam*, nr: 9374, s. 2; *İkdam*, nr: 9378, s. 3; *İkdam*, nr: 9380, s. 2; *İkdam*, nr: 9388, s. 3; *İkdam*, nr: 9389, s. 4; *Vakit*, nr:1945, s. 2; *Vakit*, nr: 1949, s. 2) .

Huzur derslerine dair literatürdeki bilgilere bakıldığında, genel olarak huzur derslerinin Ramazan ayının ilk gününde başladığı (Akyüz, 2010, s. 101; Bağlan, 2005, s. 10; Kara, 1997, s. 29; Ali Bey, 2001, s. 218; Uşaklıgil, 1965, s. 231; Pakalın, 1983, s. 860) ve ilk sekiz günde (Sarhan, 2006, s. 60; Kara, 1997, s. 29; Ali Bey, 2001, s. 218) kimi zamansa ilk on günde icrasının gerçekleştiği bilgisi verilir (Kazıcı, 2004, s. 271; Temizler, 2013, s. 69) Gelenekselleşen bu zamanlama tercihi, II. Abdülhamid döneminde değişmiştir ve söz konusu dönemde dersler, Ramazan ayı boyunca her hafta ikişer defa takrir edilmek suretiyle yapılmıştır (Uzunçarşılı, 2014, s. 224; İpşirli, 2006, s. 23)⁸.

4 Dersi dinleyen ve dersin mütalaasını sağlayan kişidir. Her derste en az beş muhatap olmak durumundadır. Zaman içerisinde muhatap sayılarında değişiklikler olmuştur.

5 1903 senesinde bazı dersler, Yıldız Sarayı Çit Kasrı'nda icra edildi. Bkz. *İkdam*, nr: 3389, s. 1, (6.N.1321); *İkdam*, nr: 3393, s. 1, (10.N.1321); *İkdam*, nr: 3396, s. 1, (13.N.1321); *İkdam*, nr: 3401, s. 1, (18.N.1321); 1904 senesinde de derslerin bazıları Yıldız Sarayı Çit Kasrı'nda tefsir edildi. Bkz. *İkdam*, nr: 3742, s. 2, (5.N.1322); *İkdam*, nr: 3745, s. 2, (8.N.1322).

6 1910, 1911 ve 1917 senesinde bazı dersler, Dolmabahçe Sarayı'nda yapıldı. Bkz. *İkdam*, nr: 176, s. 4, (2.N.1328); *Sabah*, nr: 7530, s. 3, (2.N.1328); *İkdam*, nr: 527, s. 2, (2.N.1329); *İkdam*, nr: 529, s. 2, (4.N.1329); *Tanin*, nr: 3065, s. 2, (2.N.1335); *Sabah*, nr: 9917, s. 2, (2.N.1335); 1912, 1913, 1914, 1915 ve 1916 senesinde ise bazı dersler Yıldız Sarayı'nda tefsir edildi. Bkz. *İkdam*, nr: 5562, s. 3, (2.N.1330); *İkdam*, nr: 5913, s. 4, (4.N.1331); *Tanin*, nr: 2009, s. 1, (4.N.1332); *Sabah*, nr: 9201, s. 3, (23.N.1333); *Sabah*, nr: 9067, s. 3, (2.N.1334).

7 1919 senesi birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve altıncı dersler Yıldız Sarayı Çit Kasrı'nda takrir edildi. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2743, s. 2, (3.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2745, s. 2, (5.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2749, s. 2, (9.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2752, s. 2, (12.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2756, s. 2, (16.N.1337); 1920 senesi birinci, beşinci, altıncı ve sekizinci dersler Yıldız Sarayı'nda tedris edildi. Bkz. *İkdam*, nr: 8358, s. 1, (2.N.1338); *Vakit*, nr: 894, s. 2, (2.N.1338); *İkdam*, nr: 8373, s. 4, (17.N.1338); *İkdam*, nr: 8374, s. 3, (18.N.1338); *Vakit*, nr: 910, s. 2, (18.N.1338); *Vakit*, nr: 915, s. 1, (23.N.1338); *İkdam*, nr: 8385, s. 1, (29.N.1338); *Vakit*, nr: 921, s. 2, (29.N.1338); 1921 senesi birinci ve üçüncü huzur dersi Yıldız Sarayı'nda tefsir edildi. Bkz. *İkdam*, nr: 8679, s. 2, (3.N.1339); *Vakit*, nr: 1231, s. 2, (3.N.1339); *İkdam*, nr: 8674, s. 2, (8.N.1339).

8 Ayrıca II. Abdülhamid dönemini içeren bazı huzur derslerinin icra günleri için bkz. *İkdam*, nr: 3387, s. 1, (4.N.1321); *İkdam*, nr: 3389, s. 1, (6.N.1321); *İkdam*, nr: 3393, s. 1, (10.N.1321); *İkdam*, nr: 3396, s. 1 (13.N.1321); *İkdam*, nr: 3401, s. 1, (18.N.1321); *İkdam*, nr: 3742, s. 2, (5.N.1322); *İkdam*, nr: 3745, s. 2, (8.N.1322); *İkdam*, nr: 3747, s. 2, (10.N.1322); *İkdam*, nr: 3764, s. 2, (27.N.1322).

Böylece Ramazan ayı süresince derslerin idamesinin temin edildiği söylenebilir. II. Abdülhamid döneminde değişen bu zamanlama tercihinin, Sultan Reşad döneminde de aynı şekilde devam edeceği ve derslerin Pazartesi ve Çarşamba günleri yapılacağı 374 numaralı Tanin gazetesi haberi ifade edilmiştir (Tanin, nr: 374, s. 3). Ancak pratikte bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eskiden uygulandığı gibi derslerin Ramazan ayının ilk günlerinde ve her gün icrasına karar verilir (Sabah, nr: 7178, s. 2). Bu durumu yeni idarenin “*devr-i sabika*” olan muhalif tutumunun bir göstergesi olarak değerlendirmek muhtemeldir.

Sultan Reşad dönemi huzur derslerinin işleyiş günlerine bakıldığında Mesela 1909 senesi huzur derslerin birincisi 3 Ramazan Cumartesi günü başlamış (Sabah, nr:7179, s. 1; Tanin, nr:377, s. 2; Yeni Gazete, nr:384, s. 2) ve 11 Ramazan Pazar günü dönemin son dersi olan sekizinci ders takrir edilmiştir (Tanin, nr:385, s. 2). Sultan Vahideddin döneminde ise bu uygulamadan vazgeçilip, II. Abdülhamid dönemindeki gibi dersler, Ramazan’ın sonuna kadar sürmüştür. Mesela 1919 senesinin ilk huzur dersi; 2 Ramazan Pazar günü (Tasvir-i Efkâr, nr: 2743, s. 2) sekizincisi ise 29 Ramazan Cumartesi günü gerçekleşmiştir (Tasvir-i Efkâr, nr: 2770, s. 2)⁹.

Dersler padişahın ve devlet erkânının huzurunda icra edilmesi sebebiyle mukarrir ve muhatap seçiminde liyâkate ve belirli bir ilmî mevkiye yükselmiş olmalarına dikkat edilmesi, gönderilen emir ve tezkirelerde önemle belirtilirdi (İMŞSA, HHM.d., nr. 45, s. 12). Mukarririn dersi icra eden, dersin gidişatını belirleyen kişi olması hasebiyle önemi büyüktü. Bu sebepten mukarrir seçimi ayrı bir önem taşıdığından bu görevi layıkıyla yapabilecek kişinin tayin edilmesi derslerin sıhhati ve işlevsel olması açısından mühim görülürdü. Derslere katılan hocalardan en kıdemli ve liyakatli olanlar mukarrir olurdu. Dolayısıyla mukarrirlik için birtakım nitelikler aranırdu. Bunlar; İstanbul müderrisliği rütbesine nail olmak, çok seneler tedris-i ulum etmek ve diğer âlimler arasında seçkin bir mevki sahibi ve fazl u kemal ile meşhur olma¹⁰.

Muhataplar, dersi dinleyen ve mukarrire sorular sorarak icra edilen tefsirin mütalaasını sağlayan kişilerdi. Aynı zamanda fikir alışverişine imkân veren, dersi tek düzelikten kurtaran, derse hareket katan, dersin içeriğini zenginleştiren ve derse farklı yorumların da katılmasını sağlayan zevat olmaları sebebiyle mühim bir mevkideydiler. Dolayısıyla muhatapların da mukarrirlik için dile getirilen özelliklerin aynılarını taşımaları beklenirdi.

İkinci Meşrutiyet Döneminin Başlarında Huzur Derslerinin İçeriği Üzerine Bir İnceleme

Yukarıda da ifade edildiği gibi dersler, genel manada Ramazan ayında sekiz oturum şeklinde dönemin meşhûr âlimleri tarafından sarayda sultan huzurunda Kur’an ayetlerinin tefsiri şeklinde müzakeresiyle gerçekleşmiştir. Fakat derslerin içeriğine bakıldığında, bu dersler, yalnızca Kur’an âyetlerinin tefsiri şeklinde yapılmayıp, aynı zamanda dönemin siyasî ve sosyal meselelerinin de görüşüldüğü yer olduğu anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet’in ilanı ve bir süre sonra II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesiyle birlikte hiç şüphesiz siyasî ve sosyal hayatta radikal değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Bu değişikliklerin ilmiye mensuplarının üzerinde ne gibi bir tesir icra ettiği ayrı bir konu olmakla beraber, bu durumun hususiyle huzur dersleri üzerinde ne gibi bir etkisinin olduğuna yakından bakmak gerekir.

⁹ 1919 senesi ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci huzur derslerinin yapıldığı günleri için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2745, s. 2, (5.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2749, s. 2, (9.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2752, s. 2, (12.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2756, s. 2, (16.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2759, s. 2, (19.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2764, s. 2, (24.N.1337).

¹⁰ “Nezd-i hikmet-vefr-i âlide müstağni-i arz ve izah olduğu üzere huzûr-ı hümâyûn-ı müllûkânedâ takrir olunan tefsir-i şerif derslerinin mukarrirleri bi’l-imtihan İstanbul müderrisliği rütbesine nâil ve sinîn-i vefire tedris-i ulûm ederek akran-ı beyninde fazl u kemâl ile müştahir olan dâiyâne ...” Bkz. İMMA, MA.d., nr: 4, s. 155, (17 Ş 1326); Ayrıca bkz. “Huzûr-ı Hümâyûn takrir olunan tefsir-i şerif derslerinin mukarrirlikleri İstanbul müderrisliği rütbesine nâil ve tedris-i ulûm ederek fazl u kemâl ile müştahir olan dâiyâne ...” BOA, Y.PRK.BŞK, 79/37, (17 Ş 1326).



Hiç şüphesiz, bir yönetim biçiminin başka bir yönetim biçimine dönüşmesiyle birlikte siyasî ve sosyal açıdan değişiklikler arz etmesi son derece tabiidir. Bu çerçeveden bakıldığında, yeni yönetimin kendi içerisinde uygulama alanı bulabilmesi ve kanunlarını rahatça uygulayabilmesi için idari yapıyı hatta zihinleri kendi efkâr ve nazariyatı ile donanmış kişilerce seçmesi son derece mümkündür. Bu anlamda huzur derslerinin kadroları da bu süreçten doğrudan doğruya etkilenmiş ve II. Meşrutiyet dönemine geçişle birlikte derslere yeni mukarrirler atanmıştır¹¹. Bu dönemde yeni isimlerin öne çıkması son derece doğaldır. Ancak “devr-i sabık” hakkında oluşturulan olumsuz imaj ve propagandanın bu atama işlemine ve huzur derslerine ne şekilde yansıdığı ayrı bir konudur. Diğer bir ifadeyle bu kişilerin ittihat kadroyla ne ölçüde bir yakınlık kurduğunu tam anlamıyla tahmin etmek zor olsa da atanan hocalardan bazılarının ittihatçılar ile yakın münasebetleri beyan etmek imkan dahilindedir. Bu anlamda yeni dönemde mukarrir olarak atanan Dereli Vildan Faik Efendi bu hocalardan bir tanesidir. Faik Efendi, son dönem Osmanlı ulemasının birçoğu gibi yalnızca ilmiye sınıfına mensup olan vazifeleri yapmakla kalmamış, devrin siyasî olaylarına da müdâhil olarak devleti içinde bulunduğu buhrandan kurtarma çabası içine girmiş bir âlimlerden bir tanesidir. Nitekim kendisinin devrin siyasî hadiselerinde yer aldığı müşahede edilebilir. Bu noktada söz konusu âlim, halkın üzerinde vaaz ve nasihatleriyle olumlu bir etkide bulunacağı düşüncesiyle, Meşrutiyet’i halka anlatmak ve onların meşrutî idareye desteklerini sağlamak gayesiyle başkanlığını yapmış olduğu bir heyet ile birlikte Arnavutluk’a gönderilmiştir. Bu gibi faaliyete diğer bir örnek ise, onun Üsküdar’da Selimiye kışlasında askerlere meşrutî sistem ile ilgili nasihatte bulunmuş olmasıdır. (Güldöşüren, 2015, s. 117-148.)

Bilindiği gibi II. Meşrutiyet, sadece siyasî yönden değil, aynı zamanda toplumun bütün alanlarında etkili olan bir farklılık meydana getirmiştir. Bunlardan en önemlisi de düşüncüyü ifade özgürlüğüdür. Bu hürriyet ortamında insanlar yoğun bir cemiyetleşme, basın ve siyasî parti faaliyetleri içerisine girmişlerdir. Daha önceleri söylenemeyenler ve konuşulamayanlar söylenmeye, yazılmaya başlanmıştır. Nitekim söz konusu dönemin getirmiş bu hürriyet ortamı derslerde yer yer zikredilmiştir. Misal olarak yukarıda belirtildiği gibi bu yeni dönemin mukarrirlerinden olan Faik Efendi, katılmış olduğu bazı derslerde dönemin yönetim tarzı olan meşrutî sisteme bağlı olarak adalet, hürriyet ve eşitlik gibi kavramları sık sık kullanmıştır¹². Dönemin siyasî yönelişlerine ve hissiyatına uygun bir karakter olarak okuyabileceğimiz söz konusu âlim, yeri geldiği ölçüde ilgili âyetler ve hadisler ışığında, bu dersler vesilesiyle siyasî iktidarının rejim yapısını, diğer bir ifadeyle meşrutiyeti destekleyici sohbetler yapmıştır. Misâl olarak Hüd süresinin 17. âyetinin tefsirinin yapıldığı 1909 senesi yedinci huzur dersinde mukarrir Faik Efendi, dersin başlangıcında meşrutiyete dair söylemlerde bulunarak, meşrutiyet dönemini, “*devr-i dil-ârâ*” olarak nitelendirmiş ve bu anlamda mütalaaların serbestçe yapılabilirdiği, bunu mümkün kılmanın da “*meşrutiyet-perver padişah*” olduğunu dile getirip, padişaha ve meşrutî sisteme övgülerde bulunmuştur (Faik, 1330, s. 6). Bu bağlamda meşrutî idare taraftarlığı şeklinde okunabilecek

11 Beher sene Ramazan-ı mağfîret nişânında huzûr-ı hümâyûn-ı şâhâne’de sekiz meclis olarak kıraat olunmak dâb-ı dîrîn-i saltanat-ı seniyyeden olan tefsir-i şerif mukarrirlerinin müderrisinden fazl u kemâl ile müştehir dâiyân tefvîziyle bunların usûl-i tarîk vecihle terfian mahrec-i mevleviyetine veya diğer rütbe-i aliyeye nâil olanların uhdelerinde bulunan mukarrirliklere ahîrîn ta’yini usul-i mer’iyeden bulunmasına ve bundan akdem mukarrir ile şerefyab olan rütbe-i aliyeye irtifa eden zevatın yerlerine kaide-i kadimesi vecihle müderrisinden evsâf-ı lazimeyi cami’ dâiyânın bi’l-intihab istizân-ı memuriyetleri makam-ı senâveriden lede’l-arz irade-i seniyyeye iktiran etmiş olmasına binâen sâlifü’z-zikr huzûr-ı hümâyûn ders-i şerif muhataplarından olup vazife-i takrir-i hüsn-i ifaya ehliyet ve liyakatleri ders vekâletinin taht-ı riyasetinde münakid meclis-i mesalih-i talebeden ita olunup leffen takdim kılınan mazbatada esamiyesi beyan olunan Süleymaniyye müderrislerinden *Kastamonulu mekremetlü Ebubekir Sıtkı Efendi*, *Lüleburgazlı mekremetlü Mehmed Eşref* ve *Hamis-i Süleymaniyye müderrislerinden Ödemişli mekremetlü Mustafa Fehmi Efendi*, *Nasuhefendizâde mekremetlü Mustafa Âsım* ve *Musile-i Süleymaniyye müderrislerinden Turnovalı mekremetlü Muhammed Hilmi*, *Çarşambalı mekremetlü Ahmed Hamdi* ve *Hareket-i Altmışlı müderrislerinden Debrelî mekremetlü Vildan Faik Efendi* ve *Musile-i Sahn müderrislerinden Zaferanbolulu mekremetlü İsmail Necati* efendilerin zikr olunan tefsir-i şerif dersleri mukarrirliklerine tayinleri tensib kılınmış ...” İMMA, MA.d., nr: 4, s. 175, (7C.1327); BOA, M.B.İ, 134/1, (9C.1327).

12 Meşrutiyetle ilgili görüşlerinden bahsederken Hürriyet, Müsavat ve Uhuvvet gibi mefhûmlara da değinmiştir. Bkz. Faik, 1330, s. 2, 6, 10, 37, 39, 40.



ve mevcut yönetimle ortak hedefe dayalı hissî bağlar içinde olarak değerlendirilebilecek olan mukarrir, yönetim tarafından temsil olunan siyasal iktidarın gücünü meşrulaştırıcı bir misyon edindiği söylenebilir. Buradan hareketle huzur derslerinin mevcut yönetimin siyasî otoritesini güçlendirme konusunda etkin bir rol oynadığı gözlemlenebilir.

Bu derslerde âlimler, ilgili âyetler ve hadisler ışığında devlet erkânında bulunması gereken hususlara dair padişaha tavsiyelerini sunmuşlar ve bu noktada ikaz ve uyarılarını da yapmışlardı. Misal olarak, 1911 senesi beşinci huzur dersinde mukarrir, Osmanlı Devleti'nde millet işlerini omuzlamak için tayin olunacak kişilerin geleceği makam-mevki Arap beldelerinden ise, resmî lisânı olan Türkçeyi mükemmel bildiği gibi Arapçayı dahî bilmesi gerektiğini, buna benzer şekilde Kürt memleketlerine tayin olunacak kişilerin dahî o lisânları bilmesinin lüzumlu olduğunu vurgulamıştı. (Faik, 1330, s. 53-57). Ayrıca bir beldenin valisi, mutasarrıfı, hâkimi, kaymakamı gibi tedvir-i umur (işleri döndürme) eden hükümet reisleri, belde ahalişi lisaniyla mütekellim bulunursa o ahalinin devlete göstereceği dostluğun ve muhabbetin elbette daha samimi ve daha ciddi olacağını ifade etmişti. (Faik, 1330, s.54-57) Bu noktada mukarrir, peygamberin “*Memuriyet talebinde bulunanları biz istihdam etmeyiz*” hadisi ışığında, devletin herhangi bir kademesinde âmir veya memur olacak kimselerin talep eden değil, bunun aksine her zaman matlup olunmalarına vurgu yapıp, her işin ihlâs ile yapılması ve Allah'ın rızasına uygun olarak icra edilmesi sonucunda başarının ve ilerlemenin mümkün olacağına değinip, devlet kademesinde bulunan reisler, vekiller ve bunun yanında ulema gibi kimselerde şahsî menfaatler mevcut ise bu durunun, insanı helak edeceği ve daima fazlasını isteyen bir âmir veya memur millete hizmet eden değil, bilakis milleti yıkıma uğratacak kişi olduğunu belirtmişti (Faik, 1330, s. 54-57). Aynı derste mukarrir, adalet konusuna temas ederek, Meşrutiyetin adaletle açıklandığını adaletin sözde, kafa, kalemde değil, ahlakta, davranışlarda olduğu ve millet arasında güzel ahlak edinilmedikçe meşrutiyet idaresinin gerçekleşmeyeceği; tâcir, âmir, memûr, nâzir vs gibi kimselerin önce nefislerinde adaleti tatbik etmeleri gerektiğini vurgulamıştı (Faik, 1330, s.60). Dersleri yapan âlimler, yalnızca devlet erkânının değil ayrıca padişahın da adaletli olması hususunda padişaha nasihatlerde bulunmuşlardı. Misal olarak 1909 senesi yedinci huzur dersinde mukarrir, padişahın istikamet ve adalet üzere muvaffak olacağına vurgu yaparak, “*Emrolunduğu gibi dosdoğru ol*” âyetinden hareketle, doğruluğun dünyevî, uhrevî bir kurtuluş ve saadet olduğuna değinerek, doğruluğun önemi üzerinde durmuştur (Faik, 1330, s. 8-9) Buradan hareketle âlimler, bu dersler vesilesiyle padişaha adaletli ve doğru olması konusunda bir anlamda hatırlatmalar yapıyorlardı denilebilir.

Görüldüğü üzere ilmiye içerisinde ifa edilmesi gereken bu görevde yer alan âlimler, bir tefsir dersi olan bu derslerde sadece dinî içerikli mevzulara ilişkin değerlendirmeler yapmakla kalmamış aynı zamanda yeri geldiği ölçüde bu dersler vesilesiyle ilgili âyetler ve hadisler ışığında siyasî içerikli yorumlamalar yaparak, bir anlamda siyasî alanda yönlendirici bir rol üstlenmişlerdir.

Derslerdeki fikir hareketliliğinin siyasî açıdan yapmış olduğu yansımalarını bu şekilde ifade ettikten sonra sosyolojik bakımdan yansımalarına biraz yakından bakmak gerekir. Derslere katılan âlimler, yaşadığı topluma aşina olması dolayısıyla halkın içinde bulunduğu durumlar hakkında ilgili âyetler ve hadisler ışığında derslerde doğrudan ve güncel gözlemlerle sultana bilgi vermekte ve bu anlamda padişah ile halk arasında belli ölçüde irtibat sağlayarak köprü görevi görmekteydiler. Misal olarak 1910 senesinde mukarrir efendi, şerefli ve mühim bir ibadet olarak nitelendirdiği namaz konusuna vurgu yapıp, namazın insanın kalbinin ve vicdanının lekelerini temizlediğini, cami ve mescitlerin bomboş olduğunu hatta insanların hanelerinde seccadelerinin bile bulunmadığını ve bu anlamda kibleyi bile tayinde aciz kaldıklarını belirtip, namazın öneminden ve toplumun namaza kayıtsız kalışından dem vurmıştır (Faik, 1330, s. 38). Buna



ek olarak mukarrir, namaz konusuyla ilgili bir rivayet¹³ ışığında, valilere, mutasarrıflara ve diğer devlet yöneticilerine namazın eda edilmesi hususunda emir verilmesi gerektiğini ve bunun da hiçbir zaman meşrutiyete aykırı olmadığını vurgulamıştır¹⁴.

Anlaşılan o ki, derslerde zaman zaman aktüel meselelerle ilgilenilmiş ve âlimler, bu sorunlara dikkat çekmek ve çözüm üretmek gayesiyle derslerde fikir ve tavsiyelerini öne sürmüşlerdir.

Bu derslerde ahlakî konulara yönelik değerlendirmeler de yapılmıştı. Mesela 1911 senesi beşinci huzur dersinde mukarrir, topluma güzel ahlakı aşılama yollarından bahsedip, nasıl ki Meşrutiyet ilanı meselesi için çaba gösterilmiş ve sonucunda kabul edilmiş ise; ahlak konusunda da camilerde, mescidlerde, müzakerelerde, konferanslarda; ahlakî, edebî nutuklar ve etkili öğütler yaparak, ahlak hususundaki eksikliklerin giderilebileceğini ifade etmişti. Bu noktada meşrutiyetin düşmanlarını da insanın kendi nefsinde gizlemiş olduğuna ve insanın sahip olduğu kötü ahlakı kendisinden koparıp atmadıkça meşrutiyetten, adaletten memnun kalmayacağına ve ayrıca meşrutiyetin tekâmülünün de gerçekleşmeyeceğini vurgulamıştı. Aynı derste mukarrir efendi, bir kimsenin bir diğerine hilede bulunmaması gerektiğine, bir kimse malını satarken bir diğerine malın parasını artırıp kıymetinden fazla ücret almak için hilelere başvurmamasına, kendi menfaatleri için insanı aldatmanın sahtekârlık olduğuna, istikamet ve adaletle tacir olanların övgüyü hak eden kişiler olduğuna ve bunların da helal lokma ile kazanç sağladıklarında temiz bir kalbe sahip olacaklarına değinmişti. Ayrıca tüm Müslümanların kardeş olduklarına, asla birbirlerine yalan söylememesi, hakir görmemesi ve zulmetmemesi gerektiği üzerinde durmuştu (Faik, 1330, s. 60, 61, 62, 63, 65). Bu noktada mukarrir, Peygamber'in Mirac gecesinde yaşamış olduğu bir olaya işaret ederek¹⁵, bir insanda hiçbir günah olmasa bile bir mümin kardeşini aşağılamasının bütün şerlere bedel olduğuna, bütün insanların kanının masun ve mahfuz olduğuna, hiç kimsenin bir diğerinin kanını dökemeyeceğine ve malını gasp edemeyeceğine vurgu yaparak, dinin bize bahsettiği hürriyetin de bu olduğuna değinmişti (Faik, 1330, s. 65-66).

Bilindiği üzere bu dönemde Osmanlı toplumu sıkıntılı bir süreç içerisindeydi ve toplumsal açıdan bir ayrışma söz konusuydu. Meşrutiyet'in vaad ettiği hürriyet havası içinde bir takım grupların, milletlerin farklı beklentiler içerisine girdiği, menfaat mücadelesi, üstünlük yarışı gibi hareketlenmelerin baş gösterdiği bir süreci oluşturan bu dönemde toplumda mutlak birlik ve beraberliğin var olmadığı söylenebilir. Âlimler derslerde yeri geldiği ölçüde toplumda var olması umud edilen bu duruma vurgu yaparak, birlik ve beraberliğin öneminden bahsetmiştir. Mesela mukarrir, Faik Efendi tkrir etmiş olduğu bir derste Hz. Peygamberin '*Ey Allah'ın kulları kardeş olunuz*' hadisini örnek verip, insanların arasında din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın kardeş olduğu, bütün icraatlarını bu bilinç ile yürütmesinin inkâr edilmeyen bir gerçek olduğu hususuna değinip, şer'î, şeriata uygun olarak nitelendirilen meşrutiyetin de bunu emrettiğine vurgu yapmıştı¹⁶. Burada mukarririn "*meşrutiyet-i meşruâ*" tabirini kullanması dikkat çekicidir. Bu dönemde "*meşrutiyet-i meşruâ*" arayışları vardı. Söz konusu dönemde belli bir kesimi tedirgin ve meşgul eden konulardan biri de buydu. Meşrutî idarenin İslam'a aykırı ve bidat

¹³ Ya Resûllühâ sallallâhu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri Muâz radiyallahu anh'ı Yemen'e vali buyurdıkları vakit 'Ey Muâz en ehem emrin indissâlat' buyurmadılar mı? Ey Muâz senin en büyük vazifen benim indimde namazdır. Ehl-i Yemene birinci vasiyetin namaz olacaktır?' Faik, 1330, s. 38.

¹⁴ "...Hâsılı valilerimize, mutasarrıflarımıza, hükâm-ı şer'a ve bütün emirlerimize ve darül hilafede mevcut devair-i resmîyede ki nazar-ı vükela-yı devlet ve millet ve mekatib-i islamiyemize namazın edası hususunda emir verilmelidir. Bu hiçbir vakit meşrutiyete münafî olamaz. Çünkü meşrutiyet hukuk-ı ibada müteallik ahkâm ve kavaninden ibarettir. Bu da ahkâm-ı dünyaya taalluk eder." Bkz. Faik, 1330, s. 39.

¹⁵ "Peygamber Efendimiz'e Mi'râc'ta bütün ümmetinin ahvâli, tevbekârların ve günahkârların sahip olduğu makamlar gösterildiği esnâda cehennemde bir kavmin azaba uğrarken bazılarının nühâsdan (bakır) turnaklarıyla yüzlerini kopardıklarını ve pek şiddetli azaba düçar olduklarını görünce, Peygamber Efendimiz Cebrail Aleyhisselam'a: "Yâ Cebrail bunlar kimlerdir suâlîne karşı; "Yâ Rasûllâh bunlar luhûm-ı nâsi yiyen ve yekdiğerinin ırzına tasallut iden bir şîrzime-i rezîledir" cevabını vermişti." Faik, 1330, s. 66.

¹⁶ "Meşrutiyet-i meşruâmızın bize bahsettiği uhuvvet (kardeşlik) tabirinin me'hazı (kaynak) hadis-i mezkûrden müstefad (istifade edilmiş olan) olan kanun-ı şer'in hükmüdür." Bkz. Faik, 1330, s. 39.

olduğunu, Avrupa'dan alındığını ileri süren dinî muhalefet çevrelerini susturmak, etkisiz kılmak ve ayrıca muhafazakâr büyük kalabalıkları yeni siyasî sisteme kazandırmak, bunu sağlayabilmek için de meşrutî yönetim savunucuları tarafından, meşrutiyetin Avrupa'dan alınmadığını aksine İslam'da mevcut olduğunu ve hatta Hz. Peygamber ve dört halife devrinde tatbik edilen siyasî sistemin kendisi olduğuna vurgu yapılırdı (Kara, 1993, s. 96). Anlaşılan o ki, âlim Faik Efendi, derslerde âyet ve hadislerden yola çıkarak, meşrutiyetin şer'îliğini savunmaya yönelik yorumlar yapmıştı. Ve ayrıca yine Hz. Peygamber'in hadisi¹⁷ ışığında kardeşliğe, birlik ve beraberliğe işaret edip; insanlığın mükemmel bir imana, gelişmiş bir medeniyete ve refaha sahip olmalarının ancak müşterek bir hayat ile mümkün olduğu konusunu da dile getirmişti (Faik, 1330, s. 43).

Bu derslerde dönemin ulemasına ilişkin değerlendirmeler de yapılmıştı. Mesela 1911 senesinde mukarrir, "*Benim ümmetimin uleması Benî İsrâil Peygamberleri gibidir*" hadisine¹⁸ işaret ederek ulemanın toplumdaki öneminden bahsetmişti. Dönemin âlimlerine bir eleştiri getirip; "*Bilemem şu dönemin uleması bu hadisten bir nebze hissedar olabilirler mi?*" diyerek bir başka hadis-i şeriften hareketle¹⁹ âlimlerin peygamberlerin varisleri olduğuna; ahlakta, amelde ve takvada varis olmaları gerektiği hususuna değinmişti. Bu noktada bazı âlimlerin dünyalığı terk ettiğini, ilimden gelen ağırbaşlılığıyla iyi hal üzere olduğunu, itikâf ve inzivaya çekilen kanaat ehli ulema olduklarına vurgu yapmıştı. Ayrıca mukarrir, ulemanın peygamber varisleri olmaları sebebiyle muazzam ve muhterem olmaları gerektiğini de dile getirmişti. Buna ek olarak vaaz eden, nasihat veren ulemanın asla ücret talebinde bulunmaması gerektiğini, ücretle din tebliğinde bulunmanın caiz olmadığını ve nasıl ki peygamberlere tebliğleri karşılığında bir ücret, bir sadakat caiz değilse, peygamber varisi olan ulemaya da caiz olmadığı ve onlara tayin edilen maaştan başka bir ücret talebinde bulunmamaları gerektiği hususu üzerinde durmuştu (Faik, 1330, 57-58).

Buradan hareketle derslere katılan âlimler, derslerde toplumdaki problemlere değinerek ve bu dersler vesilesiyle padişahı bir anlamda bu meselelerden haberdar ederek, padişah ve halk arasında bir bakıma irtibat sağladığı ifade edilebilir.

Sonuç

Ramazan ayında sekiz oturum şeklinde sarayda padişahın huzurunda dönemin ünlü âlimleri tarafından Kur'an ayetlerinin tefsiri şeklinde icra edilen bu derslerin bir tefsir dersi olmasının yanı sıra aynı zamanda Osmanlı siyasal ve toplumsal meselelerine de göndermeler yapıldığı yer olma özelliğindedir. Osmanlı'nın hem siyasî hem de sosyal yaşamına ışık tutan söz konusu dersler, bize dönemin sorunlarını takip edebilme imkânı sunmaktadır. Zira daha önce de misallerle de beyân edildiği üzere dersleri yapan ulema, derslerde zaman zaman yaşadıkları dönemin toplumsal ve siyasal meselelerine de dikkat çekmişlerdir. Onlar bu derslerde toplumdaki problemlere değinmiş, bu sorunların ıslahına dair çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Bir anlamda padişahı da bu sorun ve aksaklıklardan haberdar ederek, bir bakıma padişah ve halk arasında irtibat sağlamışlardır. Âlimler derslerde sadece dinî ve toplumsal içerikli değerlendirmeler yapmakla kalmamış, aynı zamanda ilgili âyetler ve hadisler ışığında siyasî iktidarın rejim yapısını, diğer bir ifadeyle meşrutî sistemi destekleyici sohbetler yaparak bu alanda da yönlendirici bir rol üstlenmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı dinî, siyasî ve sosyal konularının tarihî izlerini sürmemize olanak sağlayan bu dersler, mevcut yönetimin otoritesini güçlendirme ve meşrulaştırma konusunda da etkin bir rol oynamıştır. Ayrıca söz konusu dersler, dönem aydınlarının efkâr ve nazariyatlarına, Osmanlı toplumu ve siyasî meselelerine bakışlarına da ışık tutacak bir mahiyettedir.

¹⁷ "Ey ümmetim sizden biriniz herhangi bir şekilde olursa olsun imanda, diyanet-i takvada, kemalat-ı insaniyyede, ulum-ı maârifte, âlem-i medeniyette, kemâl-i terakkiye nâil olamazsınız. Ta ki sevdiğiniz, arzu ettiğiniz meşru bir şeyi dindaşın, vatandaşın olan bir kimseye dahi o şeyin vukuunu meyl ve arzu etmelisiniz ..." Bkz. Faik, 1330, s. 43.

¹⁸ "Ulemâi ümmetî ke Enbiyâi Benî İsrâil ..." Faik, 1330, s. 57.

¹⁹ "El-Ulemâu Veresetü'l-Enbiya ..." Faik, 1330, s. 57.



Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mabeyn İrade (MB.İ), 134/1, (9.C.1327).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK), 79/37, (17.Ş.1326).

İstanbul Müftülüğü Arşivi

• Meşihat Arşivi

- Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defteri (MA.d.), nr: 4, s. 175, (7.C.1327).
- Meşihat Arzları ve İradelere Mahsus Kayıt Defterleri (MA.d.), nr: 4, s. 155, (17.Ş.1326).

• Şer'iye Sicilleri Arşivi

- Huzur-ı Hümâyûn Müderrisleri Defteri (HHM.d.), nr. 45, s. 12.

Tarik Defteri

Debreli Vildan Fâik, el-Mevâizü'l-Hisân, Dersaadet 1330.

Gazeteler

İkdam, nr: 3742, s. 2, (5.N.1322); *Tanin*, nr: 2723, s. 3, (10.N.1334); *Sabah*, nr: 9926 s. 2, (11.N.1335); *İkdam*, nr: 3389, s. 1, (6.N.1321); *İkdam*, nr: 3393, s. 1, (10.N.1321); *İkdam*, nr: 3396, s. 1, (13.N.1321); *İkdam*, nr: 3401, s. 1, (18.N.1321); *İkdam*, nr: 3742, s. 2, (5.N.1322); *İkdam*, nr: 3745, s. 2, (8.N.1322); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2743, s. 2, (3.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2745, s. 2, (5.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2749, s. 2, (9.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2752, s. 2, (12.N.1337); *Tasvir-i Efkâr*, nr: 2756, s. 2, (16.N.1337); *İkdam*, nr: 8358, s. 1, (2.N.1338); *Vakit*, nr: 894, s. 2, (2.N.1338); *İkdam*, nr: 8373, s. 4, (17.N.1338); *İkdam*, nr: 8374, s. 3, (18.N.1338); *Vakit*, nr: 910, s. 2, (18.N.1338); *Vakit*, nr: 915, s. 1, (23.N.1338); *İkdam*, nr: 8385, s. 1, (29.N.1338); *Vakit*, nr: 921, s. 2, (29.N.1338); *İkdam*, nr: 8679, s. 2, (3.N.1339); *Vakit*, nr: 1231, s. 2, (3.N.1339); *İkdam*, nr: 8674, s. 2, (8.N.1339); *İkdam*, nr: 9374, s. 2, (4.N.1341); *İkdam*, nr: 9378, s. 3, (9.N.1341); *İkdam*, nr: 9380, s. 2, (11.N.1341); *İkdam*, nr: 9388, s. 3, (19.N.1341); *İkdam*, nr: 9389, s. 4, (20.N.1341); *Vakit*, nr: 1945, s. 2, (25.N.1341); *Vakit*, nr: 1949, s. 2, (29.N.1341).

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Akyüz, F. (2010). "İlim ve Siyasetin Bir Randevusu: Huzur Dersleri", *Milli Saraylar Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, 6, s. 101-108.

Ali Rıza Bey. (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, İstanbul: Kitabevi.

Bağlan, S. Z. (2005). "Huzur Dersleri", *Üç Aylık Kültür Sanat Araştırma Dergisi*, 1, Ekim, s. 10-11.

Güldöşüren, A. (2015) "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildan Faik Efendi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 48, Haziran, s. 117-148.

İpşirli, M. (2000). "Huzur Dersleri", (Haz. Özlem Olgun), *Ramazan Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, s. 322-327.

İpşirli, M. (2006). "Osmanlı Asırlarında Ramazan'da ilmi Faaliyetler", Editör: Ertuğrul Tanık Kara, *Tarihte Ramazan*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları, s. 17-25.

İpşirli, M. (1998). "Huzur Dersleri", *DİA*, XVIII, (s. 441-444). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.



- Kara, İ. (1997). “Huzur Dersleri”, *Bir Ramazan Binbir İstanbul*, İstanbul: Kitabevi, s. 29-31.
- Kara, Ö. (2013). “İslam Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri” *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, s. 300-369.
- Kara, İ. (1993). *İslamcılara Göre Meşrutiyet İdaresi (1908-1914)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kazıcı, Z. (2004). *Osmanlı’da Eğitim-Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayınları.
- Mardin, Ebu’l-ula. (1951). *Huzur Dersleri*, I, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı Sarayında Hayat*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Mili Eğitim Basımevi.
- Sarıhan, R. (2006). “Huzur Dersleri”, *Mostar Aylık Medeniyet-Kültür Aktüalite Dergisi*, 15, Mayıs, s. 60-61.
- Sakaoğlu, N. (1994). “Huzur Dersleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV, s. 98.
- Simavi, L. (2007). *Sultan Mehmed Reşad Hân’ın ve Halefi’nin Sarayında Gördüklerim (Osmanlı Sarayı 1909-1919)*, (Haz. Sevdâ Şakar). İstanbul: Şehir Yayınları.
- Temizer, A. (2013). “Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: XV, sayı: 28, s. 65-92.
- Uşaklıgil, H. Z. (1965) *Saray ve Ötesi*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014) *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünüvar, S. (1964). *Saray Hatıralarım*, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi.
- Zilfi, M. (1993) “A Medrese For The Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century”, *Journal of the American Oriental Society*, Volume. 113, No. 2, Apr.-Jun., s. 186-191.